

Циганок Оксана, Санівський Олександр

ВПЛИВ ПЕРІОДУ УКРАЇНІЗАЦІЇ (1926 – 1933 РР.) НА СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

На основі опублікованих та архівних джерел уточнено періодизацію педагогічної діяльності В. Сухомлинського в українознавчому вимірі, з'ясовано провідні чинники формування особистості відомого педагога. Проаналізовано розроблену В. Сухомлинським науково-педагогічну концепцію, яка протидіяла зусиллям комуністично-імперського державного апарату, спрямованим на асиміляцію українського народу, на стирання притаманних йому національних ознак.

Ключові слова: *Василь Олександрович Сухомлинський, педагогіка В. Сухомлинського, українознавчий вимір педагогіки В. Сухомлинського, українізація.*

On the basis of published and archived sources, the periodization of V. Sukhomlinsky's pedagogical activity in the Ukrainian-Ukrainian dimension was clarified, leading factors of the formation of the personality of a well-known teacher were determined. The Sukhomlinsky scientific and pedagogical concept, developed by V. Sukhomlinsky, which opposed the efforts of the communist imperial state apparatus, aimed at assimilating the Ukrainian people, to the eradication of the national features inherent in it, was analyzed.

Keywords: *Vasyl Oleksandrovych Sukhomlinsky, pedagogy V. Sukhomlinsky, Ukrainian studies of V. Sukhomlinsky's pedagogy, ukrainization.*

Специфіка історико-педагогічного дослідження виявляється у поєднанні його внутрішньої логіки і принципів. Педагогічну спадщину В. Сухомлинського необхідно розглядати у контексті історичного періоду, коли відбувалося становлення його як педагога і науковця. Здійснення цієї роботи

можливе лише за умови використання принципу історизму відповідно до особливостей персоналістичного напрямку історико-педагогічного дослідження, що дасть змогу розкрити й інтерпретувати закономірні зв'язки між зовнішньо розпорошеними фактами і явищами виховного досвіду нашого народу, а також спрогнозувати використання того знання, що може прислужитися в умовах відродження національної свідомості й духовності та дослідити педагогічні теорії «великого гуманіста віку, народного вітчизняного педагога» В. Сухомлинського [9, с. 22].

Дотримання принципу історизму забезпечує: 1) об'єктивність дослідження ідей української народної педагогіки у творчій спадщині В. Сухомлинського; 2) здійснення системного аналізу, виваженої оцінки соціально-економічним і політичним чинникам, що позначилися на становленні особистості педагога, дозволяють цілісно осмислити специфіку обраної епохи; 3) встановлення часової послідовності етапів просвітницької діяльності В. Сухомлинського з урахуванням специфіки кожного з них, своєрідності внутрішніх тенденцій і суперечностей у зв'язку з іншими історичними явищами та фактами; 4) адекватне розкриття ідей української народної педагогіки у творчій спадщині В. Сухомлинського, з врахуванням їх еволюції, динаміки змін у межах певного історичного періоду.

Як зазначають О. Данільян і В. Тараненко, «історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями. Це є певним способом відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності» [4, с. 294]. Тобто історичний метод наукового пізнання використовуються тільки там, де так чи інакше предметом дослідження стає історія об'єкта [3].

Логічний метод – це відображення історичного процесу в абстрактній і теоретичній послідовній формі. Тобто логічне – це за своєю суттю теж історичне, але звільнене від випадковостей, деталей, зигзагів. Історичний і

логічний методи дослідження єдині, адже з їх допомогою вивчається один і той самий об'єкт, генезис його виникнення і розвитку [4, с. 294].

Як зазначає О. Клименюк, використання принципу історизму в історико-педагогічних дослідженнях дозволить «відібрати позитивний досвід вирішення певних соціальних завдань «...»; уникнути повторення помилок, що існували в попередній соціальній практиці; розробити алгоритмічну систему заходів для прийняття прогресивних рішень у конкретних ситуаціях розвитку будь-якого соціуму; правильно розуміти попередні етапи розвитку соціуму; об'єктивно оцінювати його сьогодення та найбільш достовірно прогнозувати майбутнє» [8, с. 63 – 64].

Педагогічну діяльність В. Сухомлинського умовно можна поділити на чотири основні періоди, які тісно пов'язані з історією України, становленням української педагогічної думки та українознавства як науки.

Отже, виділяємо такі періоди становлення педагога:

I. 1918 – 1933 рр. – формування особистості В. Сухомлинського у період початку радянської «українізації», бурхливий період національно-політичного відновлення України і відповідний спалах етнологізації гуманітарної науки. На той час українознавство набувало ознак етнологічної науки;

II. 1934 – 1947 рр. – становлення особистості педагога і початок його професійної діяльності;

III. 1948 – 1960 рр. – утвердження В. Сухомлинського як педагога-науковця: захист кандидатської дисертації (1955 р.), присвоєння звання члена-кореспондента Академії педагогічних наук РРФСР (1957 р.), присвоєння звання «Заслужений учитель УРСР» (1958 р.) – період ідеологічної («хрущовської») відлиги – викликали новий сплеск у розвитку українознавства;

IV. 1961 – 1970 рр. – виявлення таланту педагога-новатора, дослідника, публіциста, дитячого письменника. Нагородження званням «Герой Соціалістичної Праці» (1968 р.), обрання членом-кореспондентом Академії педагогічних наук СРСР (1968 р.); застій у суспільному житті, що зумовило

значну відірваність українознавчої науки від життя та її схильність до штучного теоретизування.

Таким чином, навчання в школі – *перший* період формування особистості В. Сухомлинського – припадає на період так званої радянської «українізації» (1926 – 1933 рр.).

Власне, «українізація» розпочалася з резолюції Пленуму ЦК РКП (б) «Про Радянську владу на Україні» від 29 листопада 1919 р., яка надала певного стимулу національно-культурному відродженню [5, с. 56].

У постанові 1920 р. «Про запровадження української мови в школі й радянській установі» зазначалося, що «українська мова, як мова більшості населення України, та мова російська, як загальна союзна, мають в УРСР загальнодержавне значення, і їх треба вчити в усіх навчально-виховних закладах Української Радянської Соціалістичної Республіки. Викладання навчальних дисциплін у закладах освіти Народний комісаріат освіти видавав на волю місцевих рад робітничо-селянських і червоноармійських депутатів» [15].

У 1923 р. декретом Російської комуністичної партії (більшовиків) було розпочато українізацію шкільних, виховних і культурно-освітніх установ, а постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів України від 1 серпня 1923 р. – українізацію державного апарату.

Декрет «Про заходи в справі українізації» (27 липня 1923) ухвалював «закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом 2-х найближчих років» [15]. Політика українізації полягала в оволодінні українською мовою, знаннями з української історії, культури. У країні виникла потреба поширення української мови з огляду на фактичну перевагу російської.

Національно свідома інтелігенція, освітяни радо вітали цю політику, покладали на неї великі надії, зокрема, М. Грушевський у листі до В. Кузіва писав: «Справі морального та культурного виховання нашого народу я надаю більшого значення, ніж політичному питанню» [1, с. 281].

Проблеми українізації регулярно обговорювалися на засіданнях Політбюро. Упродовж 1923 – 1925 рр. ЦК КП(б)У було видано кілька декретів, наказів, настанов щодо українізації, вона відбувалася за адміністративного тиску і в рамках суворих ідеологічних обмежень з погрозами звільнити з роботи. Натомість генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович робив усе, щоб вихолостити зміст українізації, спрямувати її в ідеологічну сферу, деморалізувати носіїв культури, обмежити їхню творчу свободу. На противагу йому, призначений у 1924 р. на посаду народного комісара освіти республіки О. Шумський прагнув поширювати українізацію у царину освіти, культури, науки.

На думку Я. Дашкевича, «розквіт громадсько-культурного життя ... не був результатом національної політики партії, відомої під назвою українізації... Не громадсько-культурний розквіт був наслідком українізації, а навпаки – натиск української національної стихії на партію був настільки сильним, що вона змушена була піти на національну реформу під дезорієнтуючою назвою українізації» [6, с. 79].

Одночасно з поширенням українізації освіти гостро постало питання про забезпечення педагогічних кадрів для новостворених українських шкіл. Зокрема, у 1923 р. нестача національних учительських кадрів була катастрофічною – при потребі 100 тис. учителів реально існувало 45 тис., значний відсоток яких мав низький рівень педагогічної та загальної освіти.

Тогочасна інтелігенція позитивно сприйняла зрушення в національній політиці КП(б)У. Зокрема, В. Вернадський писав: «Україна, мені здається, зараз окріпла національно, й комуністи там вимушені рахуватися з національним рухом більше, ніж у Росії» [2, с. 220].

З лютого 1927 р. наркомом освіти УРСР стає М. Скрипник, який продовжив справу О. Шумського з українізації освіти. Утім, того ж 1927 р. було завдано перший нищівний удар по українізації – 6 липня прийнято постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української

культури». Цією постановою скасовувалися всі попередні законодавчі накази про українізацію.

Початком наступу на українізацію стали дві статті Н. Кагановича, що вийшли друком у «Прапорі марксизму» (№ 1, № 3 за 1930 р.) – «Проти «народництва» в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова)» та «Кілька слів про словники».

На XI з'їзді КП(б)У, що відбувся у червні 1930 р. було визначено напрями майбутніх нищівних ударів по українізації. Репресії проти активних її прибічників розпочалися восени 1930 р. Слушною є думка О. Кучерука, що українізація в Україні, розпочата з ініціативи більшовиків, мала на меті виявити національно свідомих людей, щоб потім знищити їх [10, с. 29]. Упродовж 1930 – 1933 рр. було репресовано багато педагогів, викладачів, особливо вчителів дисциплін українознавчого спрямування. Наприкінці 30-х років ХХ ст. припинили свій розвиток цілі галузі науки – соціологія, статистика, педологія, етнографія, демографія, краєзнавство, які були проголошені «буржуазно-націоналістичними».

Утім, слід зазначити, що впродовж раннього періоду радянської історії (1921 – 1926 рр.) інтелектуальна атмосфера суспільства була достатньо вільною. Національна ідея не відхилялася, а лише поєднувалася з ідеєю інтернаціоналізму. Спостерігалось підвищення рівня економічного життя (завдяки НЕПу) і з'явилася впевненість українського народу у власних силах, відроджувало почуття власної та національної гідності [11, с. 167].

Заслуговують на увагу спогади О. Оглобліна: «Творче єднання національно-культурних інтересів і прагнень характерне було для української професури, особливо молодой, і студентства 1920-х років. Ми, тодішні професори Київського ІНО, було й самі молоді віком, багато хто з нас мало чим різнився від наших студентів ... Нас єднала ще більша мета й любов до науки, палке прагнення наукової істини. А найбільше, глибоко-інтимно, єдали нас спільні національно-культурні, а іноді й політичні інтереси, думки, мрії й прагнення – свідомість і почуття свого національного обов'язку перед

Україною й українським народом. Ми ще не мали того «комплексу страху», що був масово прищеплений советською владою у 1930-х роках» [13, с. 224].

Відповідно до цього, можемо зробити висновок, що роки навчання В. Сухомлинського пройшли серед національно-свідомих учителів, які прагнули прищепити своїм вихованцям найкращі якості – любов до України, до рідної землі, культури, історії тощо.

Другий період становлення особистості педагога – вступ на підготовчі курси при Кременчуцькому медичному технікумі, перехід до навчання в педагогічний інститут, навчання на факультеті мови та літератури цього ж навчального закладу, переїзд та завершення навчання в Полтавському педагогічному інституті. Початок професійної діяльності Василя Олександровича припадає на період репресій проти національно-свідомої інтелігенції. У школах насаджується нова, радянська система навчання і виховання, яка має на меті вихолощування всього національного. У праці «Шлях до серця дитини», яка побачила світ у 1963 р., педагог згадує, як він «із сльозами на очах» переконував колег, які звинуватили його у занадто тісних стосунках з учнями, яких молодий учитель навчав вирізувати сопілки та грі на них, а заняття проводив під відкритим небом [21, с. 4].

Зазначимо, що ані антиукраїнська політика радянської держави, ані «комплекс страху» не стали на заваді молодому педагогу впродовж трьох місяців скласти всі предмети за третій і четвертий курси, державні екзамени та отримати у 1938 р. диплом про закінчення вищого навчального педагогічного закладу. А його твір «Реалістичне відображення пореформеного села у творах Панаса Мирного» був оцінений найвищим балом.

Про роки навчання у ВНЗ В. Сухомлинський згадував: «Мені випало щастя два роки вчитися в Полтавському педагогічному інституті ... Кажу – випало щастя, бо нас, двадцятирічних юнаків і дівчат, оточувала у Полтавському педагогічному інституті атмосфера творчої мислі, допитливості, жадоби знань» [7].

Упродовж 1938 – 1941 рр. Василь Олександрович працював в Онуфріївській середній школі вчителем української словесності, а через деякий час – завідувачем навчальної частини школи. З початком війни, у липні 1941 р., його було призвано до війська. Закінчивши короткотермінові військово-політичні курси в Москві, у званні молодшого політрука він пішов на фронт. Після поранення у лютому 1942 року та тривалого лікування отримав призначення на посаду директора середньої школи і вчителя російської мови і літератури у селищі Ува Удмуртської АРСР.

Третій період становлення В. Сухомлинського як педагога розпочинається у 1944 р., коли він, разом із дружиною, повернувся в Україну, в Онуфріївський район Кіровоградської області, де впродовж чотирьох років працював завідувачем районного відділу народної освіти і вчителем у школі. У 1945 р. у видавництві «Ударна праця» виходить друком його перша наукова стаття – «Перед новим навчальним роком».

Аналіз творчої спадщини В. Сухомлинського засвідчує, що формування його педагогічних поглядів розпочалося у 1945 – 48 рр. Звертаючись із проханням призначити його директором Павлиської середньої школи, Василь Олександрович уже мав чітке уявлення про напрями своєї діяльності:

- 1) організація роботи в колективі (мається на увазі педагогічний, батьківський та учнівський);
- 2) забезпечення високого рівня знань школярів, їх глибини та осмислення;
- 3) організація виховної роботи в школі:
 - виховання патріотизму;
 - виховання поваги до праці;
 - виховання поваги до батьків;
 - моральне виховання.

Варто підкреслити, що 50 – 60-і роки ХХ ст. – період так званої «хрущовської відлиги», коли відбувалася десталінізація та лібералізація суспільства, проте саме в цей період посилювалася державна політика

русифікації, активної фальсифікації історії. У цей же час педагог у Павлиській школі втілював ідею національно-патріотичного виховання молоді, вдосконалював методику вивчення української мови. Так, у статті «Заметки преподавателя истории» Василь Олександрович пригадує: «Значну роль у поглибленні знань учнів зіграли історичний гурток та історичний лекторій, організовані в нашій школі. На території нашого району знаходяться місця, де відбувалася битва Богдана Хмельницького з поляками. Збереглися рештки порохового заводу, де в 1640 – 1650 рр. виготовляли порох для запорізького війська. Члени історичного гуртка провели екскурсію по цих місцях. На місці учні зробили записи та замальовки» [17].

Щодо мовної освіти, то педагог вважав за необхідне акцентувати увагу на створенні системи усних та письмових вправ, на формуванні логічної та стилістичної грамотності учнів, підкреслюючи, що в план роботи колективу школи внесено особливий розділ – «боротьба за культуру усних відповідей учнів та культуру їхнього писемного мовлення» [16].

У 1955 р. Василь Олександрович захистив кандидатську дисертацію з теми «Директор школи – керівник навчально-виховного процесу».

Результати його праці відображено у книгах, що вийшли друком упродовж 50 – 60-х років ХХ ст.: «Воспитание коллективизма у школьников» (1956); «Трудовое воспитание в сельской школе» (1957); «Педагогический коллектив средней школы» (1958); «Виховання в учнів любові і готовності до праці» (1959); «Воспитание коммунистического отношения к труду» (1959); «Воспитание советского патриотизма у школьников» (1959); «Система работы директора школы» (1959); «Верьте в человека» (1960); «Як ми виховали мужнє покоління» (1960).

Четвертий період становлення В. Сухомлинського як педагога – 70-і рр. ХХ ст. Саме в цей період проявляється його талант педагога-новатора, дослідника, публіциста, письменника.

Упродовж 1961 – 1970 рр. побачили світ праці «Виховання моральних стимулів до праці у молодого покоління» (1961); «Духовный мир школьника»

(1961); «Формирование коммунистических убеждений молодого поколения» (1961); «Людина неповторна» (1962); «Праця і моральне виховання» (1962); «Дума о человеке» (1963); «Нравственный идеал молодого поколения» (1963); «Шлях до серця дитини» (1963); «Воспитание личности в советской школе» (1965); «Щоб у серці жила Батьківщина» (1965); «Моральні заповіді дитинства і юності» (1966); «Трудные судьбы» (1967); «Павлышская средняя школа» (1969); «Сердце віддаю дітям» (1969); «Народження громадянина» (1970).

Свій досвід роботи, систему навчання і виховання В. Сухомлинський узагальнив у працях «Павлиська середня школа» та «Розмови з молодим директором», у яких прагнув розповісти про «зусилля педагогічного колективу у вихованні всебічно розвиненої людини, ... роз'яснити методи, що застосовуються, ... розкрити їх внутрішні зв'язки та взаємозв'язки» [19, с. 7], дати поради і рекомендації з окремих проблем навчального процесу і керівництва ним, які ґрунтуються «на багаторічному власному досвіді... і на даних сучасної науки та узагальненні досвіду кращих керівників шкіл країни» [20, с. 393].

В. Сухомлинський вибудував свою педагогічну систему роботи в школі, як єднання колективу учителів, батьків, учнів для досягнення мети – забезпечення естетичного, трудового, фізичного, морального, розумового виховання.

У 60 – 70-х роках ХХ ст. посилилася русифікаторська політика в національних республіках СРСР. Так, у 1967 р. російськомовні наукові журнали й періодичні збірники, видані в УРСР, кількісно вже переважали україномовні (відповідно, перших виходило 197, других – 126). З Москви надходили вказівки щодо проголошення російської мови – другою рідною неросійських народів держави.

Уперше цю тезу проголосив М. Хрущов на ХХІІ з'їзді КПРС у 1961 р.: «Не можна не відзначити зростаюче прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною для народів СРСР, засобом їхнього міжнаціонального спілкування, залучення кожної нації і

народності до культурних досягнень усіх народів СРСР і до світової культури. Процес *добровільного* вивчення російської мови, що відбувається в житті, має позитивне значення для розвитку міжнаціонального співробітництва» [12].

У 1962 р. у журналі «Вопросы языкознания» була опублікована програма «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». На її підставі мови народів СРСР було поділено на перспективні і неперспективні. До останніх було віднесено й українську мову. Пропагувалася й схвалювалася відмова в школах вивчати рідну мову.

Натомість у Павлівській школі В. Сухомлинський акцентував увагу на оволодінні рідною мовою та літературній освіті учнів, в основу якої було покладено твори класичної української літератури, а також усну народну творчість. Педагог писав: «З великою теплою згадую про Полтавський педінститут, який закінчив, про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою, яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття. Тут навчили мене любити слово. Ніколи не забуду, як ми писали в інституті твори про вечірню заграву і січневу заметіль...» [19, с. 32].

Приступаючи до роботи, Василь Олександрович мав чітку систему навчання, в основі якої – «уміння читати, розуміти, відчувати першоджерело» [19, с. 45]. Це стосувалося не тільки учнів, але й учителів та батьків. Педагог вважав, що «вирішальною умовою успіху у викладанні літератури в нас у школі вважають любов до слова, почуття краси слова. Весь колектив постійно прагне підвищити рівень своєї мовної культури. Безграмотність, невиразність мови, недорікуватість у нас прирівнюють до невігластва» [19, с. 45].

До уроку літератури він ставився як до засобу формування світогляду. «Збудивши в серці учня почуття захоплення ідеалом добра, честі, правди, краси, почуття ненависті до зла, несправедливості, потворності, викладач літератури добивається того, щоб кожний учень самостійно читав художні твори, замислювався над суспільними, моральними, естетичними проблемами,

над майбутнім свого народу і своїм особистим майбутнім. Твори, які за своєю ідейно-художньою цінністю є вчителями життя, стають настільною книгою юнаків і дівчат» [19, с. 225].

Не меншу вагу мало оволодіння учнями рідною мовою, що, на думку педагога, визначало багатство, широту інтелектуальних та естетичних інтересів особистості [14]. Над збільшенням словникового запасу учнів школи активно працювали вчителі, починаючи з першого року навчання. З цією метою створювалися особисті орфографічні словники, літературні щоденники, виконувалися вправи, проводилися уроки на лоні природи, які називалися подорожжю до джерела думки тощо [14].

Педагог наголошував, що вміння правильно говорити є цілою галуззю виховної роботи, від якої залежить духовне життя всього колективу школи [19, с. 45 – 231]. Він вважав осягнення емоційних відтінків рідного слова початком мистецтва, а вміння читати – основою повноцінного інтелектуального життя та духовною потребою учнів.

Отже, у рідному слові, виражених ним думках і прагненнях народу, у скарбах української і світової літератури В. Сухомлинський убачав могутню виховну силу материнської і отчої мови.

Незважаючи на те, що В. Сухомлинський навчався і виховувався в умовах тоталітарного режиму, спрямованого на русифікацію, він зумів залишитися справжнім патріотом, українським інтелігентом, який вболівав за свій рідний народ.

Педагогічна діяльність Василя Олександровича була спрямована на возвеличення української нації, формування патріотизму; він прагнув, «щоб у кожного підлітка поступово формувалося особисте ставлення до Батьківщини: бажання, духовний порив утвердити її гідність, велич, честь, славу, могутність. Пізнаючи ідею Батьківщини, переживаючи почуття любові, вдячності, захоплення, тривоги, турботи за її нинішнє й прийдешнє, непримиренність до її ворогів і готовність віддати за неї своє життя (чесне, благородне, вільне життя

неможливе без повної віддачі всього себе Батьківщині), людина в підлітковому віці пізнає себе, утверджує свою гідність» [18, с. 467].

Таким чином, розроблена В. Сухомлинським науково-педагогічна концепція, на наш погляд, протидіяла зусиллям комуністично-імперського державного апарату, спрямованим на асиміляцію українського народу, на стирання притаманних йому національних ознак. Його сміливі висловлювання про рідну Батьківщину, мову, людську мораль, духовні цінності насторожували «великоруських» педагогів, які піддавали нещадній критиці й засуджували гуманітарну систему виховання, що втілювалася у життя в Павлівській школі, як таку, що протиставляється радянській системі виховання.

Варто підкреслити, що Василь Олександрович боровся з формальним, зокрема, формально-граматичним підходом до навчання рідної мови в школі, і особливо в її початковій ланці, де такий підхід дуже шкідливий. Цим він продовжував розпочату ще у 50-х роках роботу, випереджаючи час, геніально прогнозуючи системний, особистісно-діяльнісний, аксіологічний, культурологічний підходи до навчання учнів загальноосвітніх шкіл, про які вже йдеться у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях.

Список використаних джерел:

1. «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки : колективна монографія / за ред. В. А. Смолія. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.
2. Вернадский В. И. «Я верю в силу свободной мысли...» : (письма И. И. Стрункевичу) / В. Вернадский // Новый мир. – 1989. – № 12. – С. 219 – 222.
3. Грабченко А. І. Методи наукових досліджень : навч. посібник / А. І. Грабченко, В. О. Федорович, Я. М. Гаращенко – Х. : НТУ «ХПІ», 2009. – 142 с.

4. Данильян О. Г. Філософія : учебник / О. Данильян, В. Тараненко. – М. : Изд-во «Ексмо», 2005. – 512 с.
5. Дашкевич Я. Українізація : причини і наслідки / Я. Дашкевич // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 56 – 69.
6. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. / Я. Дашкевич // Україна вчора і нині : нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 77 – 79.
7. Денисовець П. За два роки – два інститути / П. Денисовець // Зоря Полтавщини. – 1974. – 22 вересня.
8. Клименюк О. Методологія і методи наукового дослідження : навч. посібник / О. Клименюк. – К. : Міленіум, 2005. – 186 с.
9. Кузь В. Г. Гуманізм педагогіки В. О. Сухомлинського / В. Кузь // В. О. Сухомлинський і сучасність : матер. Других Всеукр. педагогічних читань / [упоряд. і відп. ред. М. Я. Антонєць]. – К. : Чернігів, 1995. – Вип. 2, ч. 2. – С. 18 – 22.
10. Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках / О. Кучерук // Рад. школа. – 1993. – № 10. – С. 29 – 32.
11. Лузан П. Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навч. посібник / П. Г. Лузан О. В. Васюк – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К. : ДАКККиМ, 2010. – 296 с.
12. Мовна політика в УРСР 60 – 80-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=76.
13. Оглоблін О. Спогади про Миколу Зерова і Павла Филиповича / О. Оглоблін // Безсмертні : зб. спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С. 224 – 226.
14. Пархета Л. П. Методичні концепти викладання української літератури (на матеріалі спадщини В. О. Сухомлинського) / Л. П. Пархета : навч.-метод. посіб. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 192 с.

15. Про запровадження української мови в школі й радянській установі : постанова МО від 21 вересня 1920 р. / Інформаційний збірник Міністерства освіти. – 1920.
16. Сухомлинский В. А. Заметки директора / В. Сухомлинский // Учительская газета. – 1949. – 11 июня (№ 45).
17. Сухомлинский В. А. Заметки преподавателя истории / В. Сухомлинский // Учительская газета. – 1949. – 5 октября (№ 78).
18. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – С. 283 – 582.
19. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 4. – С. 7 – 390.
20. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 4. – С. 393 – 626.
21. Сухомлинський В. О. Шлях до серця дитини / В. Сухомлинський. – К. : Молодь, 1963. – 91 с.